

ФОРМАЛ ТИЛШУНОСЛИКДА СЎЗЛАР БИРИКУВИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Жавлон Ёрматович ИБРАГИМОВ

ўқитувчи

филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Абдулла Орипов ижод мактаби

Қарши, Ўзбекистон

boburdusyorov@gmail.com

Аннотация

Мақолада ўзбек формал тилшунослигида сўзлар бирикуви масаласининг ўрганилиши ва ундаги муаммолар таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: бирикма, тенг алоқа, тобе алоқа, гап, тартиб, оҳанг, морфологик восита.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ФОРМАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Жавлон Ёрматович ИБРАГИМОВ

преподаватель

доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Творческая школа имени Абдуллы Арипова

Қарши, Ўзбекистон

boburdusyorov@gmail.com

Аннотация

В статье анализируется изучение словосочетаний в узбекском формальном языкознании и его проблемы.

Ключевые слова: словосочетания, равнозначное, подчиненная связь, предложение, порядок, интонация, морфологическое средство.

Ҳозирги даврда ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича қатор илмий-тадқиқот ишлари мавжуд. Жумладан, синтаксис, ундан ўрин олган сўзлар бирикуви, бирикув натижасида ҳосил бўладиган сўз қўшилмаси, сўз бирикмаси, ибора ва гап кабилар етарлича тадқиқ қилинган. Сўзлар бирикуви тилшуносликка формал ёндашувда А.Ғуломов, М.Асқарова, А.Нурмонов каби етакчи олимларимиз томонидан тадқиқ қилинди.

Масалан, 1987 йилда нашр этилган А.Ғуломов ва М.Асқаровалар муаллифлигидаги “Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис” китобида сўзлар бирикувининг асосий ҳосиласи сифатида гап қаралади. “Сўзларнинг ўзаро алоқага киришувидан сўз қўшилмаси ҳосил бўлади. Булар икки хил: 1) гап (япроқлар кўм-кўк); 2) сўз бирикмаси (кўм-кўк япроқлар). Тилнинг асосий

функцияси — жамиятда алоқа, информация – ахборот воситаси бўлиш. Фикр ифодалаш вазифасини гап бажаради. Сўз бирикмаси эса фикр ифода этмайди. Демак, синтаксиснинг бош бирлиги гап бўлиб, сўз бирикмаси гапнинг составига кирадиган компонент – ёрдамчи birlikдир. Синтаксиснинг маркази гап ҳақидаги таълимотдир” [6; 7-8].

Синтактик қурилмалар уни ҳосил қилувчи аъзолар сонига кўра уч турга бўлинган: 1) бир сўзли; 2) икки сўзли; 3) кўп сўзли [1; 8]. Бир сўзли синтактик қурилмалар, кўпинча, битта мустақил маъноли сўз билан ифодаланади ва сўз-гап ёки биргина сўздан иборат тўлиқсиз гаплар сифатида талқин қилинади. “Икки сўзли синтактик конструкция ё содда сўз бирикмасидан (*Лолахоннинг китоби*), ёки содда йиғиқ гапдан (*Лолахон келди*) ташкил топади!” [1; 9]. Шу ўринда икки сўзли синтактик қурилмалар сирасига нафақат содда йиғиқ гаплар, балки содда ёйиқ гап (*бугун бораман*), кўшма гап (*кулсанг – ютқазасан*) типдаги кабилар ҳам кириши мумкинлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Кўп сўзли синтактик қурилмалар эса мураккаб сўз бирикмаси (*осмонда учаётган қуш*), содда гап (*бугун ҳикояни яқунламоқ*), кўшма гап (*кўп ўқиган кўп билади*)дан иборат бўлиши мумкин.

Сўз қўшилмалари, сўз бирикмалари ва гаплар ҳосил бўлиши учун сўзлар ўзаро муайян воситалар билан бирикади. Бу воситалар тилнинг бошқа сатҳларида ўрганилиши орқали синтаксиснинг морфология в лексикология билан зич боғлиқ эканлиги асосланган. “...сўз қўшилмаси ҳосил қилиш учун маълум формадаги сўзлар ва уларни бир-бири билан боғловчи воситалар зарур. Англашиладики, синтаксис лексика билан морфологияга таянади. Бундай боғланиш айниқса синтаксис билан морфологиянинг муносабатида жуда аниқ сезилади: сўз қўшилмаси тузишда сўзларни бир-бирига боғлаш вазифасини келишиқ аффикси, шахс-сон кўрсаткичлари бажаради. Демак, булар морфологик ҳодисалар бўлишига қарамай, функцияси синтактикдир” [6; 8]. Бундай бирикувларнинг ҳосил бўлишида бирикмани ҳосил қилувчи унсурлар ўзаро маъно ва грамматик жиҳатдан мос бўлиши кераклиги таъкидланар экан бу муайян бир сўз туркумларнинг боғлиқлиги, ўзаро

нисбатан кўпроқ бирикма ҳосил қилиши орқали асосланган. Синтактик бутунлик ҳосил қилишда материал сифатида сўзлар иштирок қилади. Сўзларнинг бир-бири билан қўшилиб бирикма ҳосил қилиши учун дастлаб уларнинг семантик-грамматик томонлари бир-бирига мос келиши шарт, яъни сўзларнинг ўз қўшилиш имкониятлари бор. Масалан, сифат от билан бирика олади (*ақлли бола*: шахс ва унинг белгиси), от феъл билан бирика олади (*чол насиҳат қилди*: шахс ва унинг ҳаракати) ва бошқалар. Бундай мос келишлик бўлмаганлиги учун, масалан, сифат билан сон бирика олмайди. Албатта, бу тилшуносликда кўп қиррали тушунча ҳисобланадиган валентлик ҳақидаги фикрлардир.

Формал ёндашув вакиллари синтактик алоқанинг турлари ҳақида фикр юритар экан унсурларнинг муносабатига кўра тенг ва тобе турга бўлиниши, тенг алоқа натижасида сўз тизмаси, тобе алоқа натижасида гап ва сўз бирикмаси ҳосил бўлади, деган хулосага келадилар. Лекин баъзи олимларда тенг муносабатдаги қисмлардан тузилган сўз бирикмалари ҳам мавжудлиги ҳақидаги фикрлар йўқ эмас. “Сўз бирикмасини бу тарзда тушуниш масаланинг фақат бир томони билангина боғлиқ кўринади. Негаки, компонентларининг тенглик асосида муносабатга киришувидан ташкил топувчи сўз бирикмалари ҳам мавжуд эканлиги бугунги тилшуносликда тўлиқ эътироф этилмоқда” [3; 11-12]. Бунда олим “Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси”да А.Аҳмедовнинг фикрларига таянади. “Шундай қилиб, гап билан сўз бирикмаси ўзаро предикатив ва нопредикатив бирликлар сифатида фарқ қилади. Сўз бирикмаси кам деганда, икки мустақил сўзнинг нопредикатив бирикувидан ҳосил бўладиган синтактик бирликдир. Сўз бирикмасига фақат тобе алоқа асосида ҳосил бўлган бутунликлар эмас, шу билан бирга, тенг алоқа асосида ҳосил бўлган конструкциялар ҳам киради” [2;17]. Фикримизча, тенг ҳуқуқли қисмлардан тузилган бирикувларнинг сўз бирикмаси деб номланиши оммалашмади ва ўз илмий тасдиғини топмади. Аксинча, дарслик ва қўлланмаларда тобе алоқа натижасида ҳосил бўлган нопредикатив (предикатив бирикмалар гап

сифатида талқин қилинади) бирикмалар сўз бирикмаси сифатида қайд этилди.

Синтактик қурилмани ҳосил қилаётган унсурлар бажараётган синтактик вазифасига қараб формал тилшунослик вакиллари томонидан синтактик алоқа предикатив ва предикатив бўлмаган; предикатив бўлмаган алоқанинг ўзи яна аниқловчили, тўлдирувчили, ҳолли каби турларга ажратилади. Бирикмаларнинг аниқловчили, тўлдирувчили ва ҳолли каби турларга ажратилиши тобе сўзнинг синтактик вазифасига нисбатан белгиланади. Аслида сўзнинг синтактик вазифаси гап таркибида намоён бўлади (шу сабабли ҳам гап бўлаги жумласи билан ҳам мавжуд). Бирикманинг гап таркибига яхлит киришини ҳисобга олган ҳолда аниқловчили, тўлдирувчили ва ҳолли каби бирикмаларни ажратиш мумкин бўлади.

Бирикмани ҳосил қилувчи унсурлар бир-бири билан ҳар хил тарзда боғланади, яъни синтактик алоқа турли воситалар билан ифодаланади. Сўзлар орасидаги алоқанинг турли воситалар билан ифодаланиши бирикмани ҳосил қилувчи унсурларнинг туркуми, уларнинг лексик-грамматик хусусиятлари, бошқача айтганда, валентлигига ҳам боғлиқ, албатта. Формал ёндашув вакиллари синтактик алоқа сўз бирикмаларини ҳосил қилувчи унсурлар орасида ҳам, гап бўлаклари орасида ҳам ва ҳатто, кўшма гапни ҳосил қилувчи содда гаплар орасида ҳам мавжуд, деб ҳисоблайдилар. Сўзларнинг бирикувини нутқий ҳодиса сифатида баҳолаб, синтактик алоқани ифодаловчи воситалар сифатида 1) сўз шакллари; 2) ёрдамчи сўзлар; 3) сўз тартиби ва 4) оҳангни ажратадилар. “Синтактик алоқа воситаларининг кўринишлари куйидагича: формал-грамматик воситалар, лексик-грамматик воситалар, позицион воситалар ва интонацион воситалар” [6; 15]. Синтактик алоқани ифодаловчи бу воситалар нафақат сўз бирикмаси ва гапларни, балки сўз тизмаларини (*китоб ва дафтар* типидagi тенг алоқа натижасида ҳосил бўлган бирикувларни) ҳам ҳосил қилади.

Сўз шакллари дейилганда бирикмани ҳосил қилувчи унсурларнинг алоқа-муносабат шакллари (эғалик, келишик, шахс-сон шакллари кабилар) билан ўзгариши тушунилади. “Ўзбек тилида сўз бир грамматик кўрсаткичли ёки бирдан ортиқ грамматик кўрсаткичли формада бўлиши мумкин. Қиёсланг: *китоб* – бош келишик, бирлик формаси; *китоблар* – бош келишик, кўплик формаси; *китобларим* – бош келишик, кўплик, биринчи шахс эғалик формаси; *китобларимни* – биринчи шахс кўплик, тушум келишиги формаси” [4; 207]. Албатта, бу ўринда фақат сўзни бошқа сўзга боғловчи воситалар эмас, балки умуман грамматик шакллар тавсифланган. Маълум бир сўзда уни фақат ҳоким (*китобни* сўзидаги тушум келишиги), фақат тобе (*китобим* сўзидаги эғалик шакли) ёки ҳам ҳоким, ҳам тобе сўзларга (*китобимни* сўзидаги эғалик ва келишик шакллари) боғловчи грамматик шакллар қўлланиши мумкин. Тобе алоқанинг мослашув ва бошқарув каби турлари сўзнинг грамматик шакллар ёрдамида ўзгариши натижасидаги бирикувларда кузатилади.

Синтактик алоқани ифодалашда ёрдамчилардан боғловчи ва кўмакчилар восита сифатида иштирок этиши мумкин. Бунда кўмакчилар сўз бирикмасидаги тобе сўзни ҳоким сўзга боғлашда хизмат қилса (масалан, муваффақият учун курашмоқ), боғловчилар сўз тизмаларидаги грамматик жиҳатдан тенг сўзларни (масалан, *сабаб ва оқибат*), боғланган ва эргашган кўшма гап қисмларини (масалан, *Рухсат берилди ва ўз нутқини бошлади – боғланган кўшма гап, Эртага совуқ бўлса, индинга бораман – эргашган кўшма гап*) боғловчи восита бўлиб кела олади.

Сўзнинг тартиби, унинг ўзгариши ҳокимлик ва тобеликни кўрсатиб турувчи қўшимчалар аксарият ҳолларда қўлланадиган ўзбек тилида бирикмани ҳосил қилувчи унсурларнинг грамматик мақомига деярли таъсир қилмайди. Тартибнинг ўзгариши, асосан, мантиқий урғу ва кўтаринкиликни таъминлаш мақсадида поэтик талаб билан содир бўлади. Баъзи ҳоллардагина жонли сўзлашувда тингловчининг нутқ давомида бирор нарса ёки воқеани унутиши ва зудлик билан нутққа олиб кириши зарур бўлганда тартиб

Ўзгаришини кузатиш мумкин (масалан, *Биз ҳам борганмиз, мактабга*). Лекин ҳоким-тобеликни кўрсатувчи қўшимчалар мавжуд бўлмаган ҳолларда сўз тартибининг грамматик восита сифатидаги аҳамияти ошади. Сифатловчи-сифатланмиш муносабатида бу яққол кўзга ташланади. Масалан, *Иссиқ ҳаво* ва *Ҳаво – иссиқ* бирикувларида мазмун ўзгармаган бўлса ҳам, грамматик мақом, муносабат фарқли. Биринчи бирикув сўз бирикмаси сифатида қаралса, иккинчи бирикув гап сифатида баҳоланади. Ҳоким-тобелик мақоми ҳам, албатта, ўзгарган. Демак, сўз тартиби синтактик алоқани ифодаловчи восита сифатида ҳоким-тобеликни кўрсатувчи қўшимчалар мавжуд бўлмаганда, аксарият ҳолларда битишув алоқасида аҳамиятли бўлади. Ўзбек тилида ўзаро бирикканда битишув алоқасини ҳосил қилувчи туркумлар ҳам тадқиқ қилинган. “Ўзбек тилида битишувли бирикмалар қуйидаги сўз туркумлари билан тузилади: 1. Равиш-феъл: Докладчи секин гапирди. 2. Равишдош+феъл: кулиб сўзлади. 3. Сифатдош- феъл: ўқиган ўқитди. 4. Тақлидий сўз+феъл: пиқ-пиқ йиғлади. 5. Сифат (олмош, равиш, сон каби)+от: кенг дала, бешта ўқувчи, янги бино, бу бола, уч баҳодир” [5; 13].

Оҳанг ҳам турли синтактик алоқаларни, грамматик-фикрий ҳолатни ифодаловчи воситалардан биридир. “У нутқдаги бўлақларнинг бир бутун, яхлит ҳолатини кўрсатади, гапнинг мазмун, грамматик тугаллигини, гапдаги сўзларнинг, бирикмаларнинг, айрим гапларнинг турли муносабатларини ифодалайди, гапнинг мазмунидаги ҳар хил ҳолатларни, гапнинг турини, унинг қандай қисмларга бўлинишини, ундаги айрим бўлақларнинг ажратилганлигини билдиради” [6;17-18]. Оҳанг орқали сўзларнинг гуруҳланиши, бу гуруҳланишнинг гап мазмунига таъсир қилишини таъкидлаб ўтиш зарур. “Масалан, 1. *Қалин муқовали / китоб (муқоваси қалин) — қалин / муқовали китоб (китоб қалин)*. 2. *Учта болали аёл (бола учта) — учта / болали аёл (аёл учта)*” [6; 18]. Оҳанг нафақат сўз бирикмаси мазмунини, балки гаплар мазмунини, улар орасидаги муносабатни, ифода мақсадига кўра турини ҳам ўзгартириши мумкинлиги исбот талаб қилмайди.

Юқорида санаб ўтилган синтактик алоқани кўрсатувчи воситаларнинг (сўз шакллари, ёрдамчилар, сўз тартиби, оҳанг) бир нечтасини битта бирикувда кузатиш мумкин. Масалан, *уйга томон кетмоқ, ерга қараб гапирмоқ* каби бирикувларда ҳам келишик, ҳам кўмакчиларни синтактик алоқани таъминловчи восита сифатида кўриш мумкин. Ёки бир синтактик муносабат турли йўллар билан ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, синтактик жиҳатдан бир хил бўлган бўлакларнинг муносабати санаш оҳанги билан ифодаланганидек, боғловчи воситасида ҳам ифодаланиши мумкин (*китоб, дафтар — китоб ва дафтар*); восита маъносини аниқлатган бошқарув муносабати келишик формаси билан ифодалана олганидек, кўмакчи ёрдами билан ҳам ифодалана олади (*телефонда гаплашмоқ — телефон орқали гаплашмоқ*); сабаб, аташ каби маъноларнинг ифодаланиши ҳам шундай (*Фарҳод шу доридан даво топди.— Фарҳод шу дори сабабли даво топди. Чол ўйинчоқни неварасига олди. — Чол ўйинчоқни невараси учун олди*). Қўшма гапда сабаб муносабати интонациянинг ўзи билан ҳам, боғловчи билан ҳам ифодаланади (*Баҳодир кўп югура олмади: бир оз тоби қочган эди.— Баҳодир кўп югура олмади, чунки бир оз тоби қочган эди*).

Хуллас, формал тилшуносликда сўзлар бирикуви нутқий томондан чуқур таҳлил қилинган ва бунга доир жиддий тадқиқотлар бажарилган эди. Сустанциал тилшунослик олдида сўзлар бирикувига доир ана шу тўпланган натижаларни тизимлаштириш, умумлаштириш, яъни лисоний моҳиятини аниқлаш вазифаси турар эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ, Сулаймонов А, Холиёров Х, Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 208 б.
2. Нурмонов А., Н.Маҳмудов., С.Солихўжаева., Аҳмедов А. Синтактик бирликлар таркиби. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 235 б.
- 3.

4. Шодиев С.Э., Турғун сўз бирикмаларининг синтактик диверсияси, филол.фан.б.фал.док (PhD) дисс. – Самарқанд: СамДУ, 2020. – 124 б.
5. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 440 б.
6. Ўринбоев Б., Ҳозирги ўзбек адабий тили: ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ, 2001. – 172 б.
7. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 256 б.